

Людмила Войтова

ЗМІСТ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА У КОМПЛЕКСНИХ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ (20–30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Педагогічний досвід і практика, як зазначено у Концепції краєзнавчої освіти та виховання (Київ, 2000), свідчать, що розгортання шкільної краєзнавчої освіти і виховання, як правило, досягається шляхом підвищення рівня краєзнавчої спрямованості шкільних навчальних предметів на початковому та завершальному етапах шкільної освіти; шляхом введення у навчальний план шкільної освіти спеціальних краєзнавчих предметів, що дає можливість систематизувати різні аспекти українознавчих та краєзнавчих знань, одержаних учнями у молодших класах, і ввести комплексний підхід до вивчення свого краю, держави, планети [14, 19].

Комплексні навчальні програми були предметом розгляду науковців минулого (І. Леня, Л. Миловидова, О. Музиченка, О. Полуботко, І. Соколянського, В. Тарана, В. Яковліва та ін.), а також сучасності (Л. Березівської, В. Бугрія, Н. Кузіна, М. Колмакової, З. Равкіна, Н. Рудницької, О. Сухомлинської та ін.). Проте зміст шкільного краєзнавства у комплексних навчальних програмах аналізувався, як правило, опосередковано, на тлі дослідження якоїсь загальної проблеми.

Метою нашого дослідження є спроба розкрити зміст шкільного краєзнавства у комплексних навчальних програмах у 20–30-ті роки ХХ століття, в українських школах.

Які відомо, після жовтневого перевороту 1917 року нова влада звинувачувала стару школу в тому, що «вона боялася дійсно-реального життя» [5, 28]; що викладання в школі здійснювалося з предметів, які не були пов'язані між собою і між ними не існувало єдиної цілісності [6, 64]; що це була школа «зубріння», побудована на вивченні «закону Божого», давніх мов [35, 118]; що «стара школа далеко стояла від життя і цілком ігнорувала близьке та сучасне» [5, 28]; що вона не розвивала в учнів уміння відрізнити відоме від невідомого; що запропонований школою навчальний матеріал не асоціювався з справжніми, життєвими враженнями дітей і був їм чужий [12, 6–7]; у старій школі виявляли глибоку байдужість до місцевої історії, до місцевого побуту, до природи краю [12, 14].

Нова влада проголосило створення нової школи, яка одержала назву «єдина трудова школа» і ґрунтувалася на принципі комплексності

[36, арк. 74 зв.]. У педагогічну теорію та практику входять такі терміни, як «комплексність» та «комплекс».

Комплексність у школі 20–30-х років ХХ століття розглядалася як принцип побудови змісту освіти, організація процесу навчання, сконцентрованого навколо стрижневої теми, наприклад, дитячих інтересів та нахилів, ознайомлення з певним колом життєвих явищ, вивчення рідного краю, виконання практичних завдань тощо [15, 79; 19, 176; 32, 12]; розподіл навчального матеріалу не за предметами, а за «життєвими об'єднаннями» [17, 59].

Що стосується поняття «комплекс», то воно розумілося як об'єднання усіх «предметів» і специфічних методів їх вивчення з метою створення в учнів нового ряду конкретних, життєвих уявлень, а на цій основі – поява імпульсів до самостійного, активного підходу до життєвих явищ взагалі [18, 15].

У новій школі на I концентрі не було окремих предметів (російської мови, арифметики, світознавства і тощо), а був підхід до різних явищ життя на засадах математики, рідної мови, письма, естетичних переживань, спостережень за явищами природи [22, арк. 58]. Тобто навчальні предмети не чергувалися як раніше, а розподілялися на комплекси і весь навчальний матеріал розміщувався за трьома категоріями у вигляді вертикальних колонок: «природа», «праця», «суспільство» [19, 182; 20].

У школі II ступеня предметне викладання зберігалось, хоча і там навчальний матеріал концентрувався навколо загальних комплексних тем, що мало сприяти встановленню зв'язку між різними галузями знань, допомагати учням вивчати дійсність в усій її різноманітності і розвитку.

Наприклад, під керівництвом учителя суспільствознавства учні досліджували село з економічного та історичного погляду; під керівництвом учителя мови – з побутового і культурного; з учителем математики діти займалися підрахунками; з вчителем географії – зв'язок села із зовнішнім світом, з промисловими центрами [1, 69].

При виборі комплексної теми, враховувалися такі три моменти: 1) вивчення дійсності, 2) оволодіння нею, 3) вплив на неї з метою змінити в позитивний бік. Це означало, що вибір теми

визначався необхідністю вивчення тієї дійсності, яка оточує школу: виробництво у конкретній місцевості, побут, соціально-економічне життя рідного краю та ін. [33, 39].

Краєзнавчі теми поділялися на синтетичні (орієнтовні), поглиблені (виробничі) та політичні. Під орієнтовними темами розуміли загальне ознайомлення з природою та господарством краю, ці теми будувалися цілком на місцевому матеріалі (наприклад, теми «Наша школа», «Наше село», «Наш район», «Наш край» і под.). У цьому випадку учні мали справу переважно з географічним ландшафтом (підсоння, рельєф, вода, ґрунти, рослинність, тварини, людина та її господарча діяльність) [5, 34; 16, 23–24].

Під час вивчення поглиблених (виробничих) тем головна увага приділялася не фактам чи явищам, а певному виробництву, відомості про яке засвоювали на місцевому краєзнавчому матеріалі [5, 34–35; 16, 29] (наприклад, теми «Весняні роботи на селі», «В місті восени», «Підготовка до зими» [16, 23–24]).

До поглиблених (виробничих) тем частково відносили і тему «Жовтнева революція», яку на третьому році навчання розробляли більш детально, додаючи приклади з місцевого життя [16, 29].

Політичні теми (загального значення або не місцеві) були спільні для всіх чотирьох років навчання («Кривавий тиждень», «День Червоної армії», «День жінки-робітниці», «Дні пам'яті Шевченка і Лютнева революція», «Паризька комуна», «Ленінський розстріл», «День Ілліча», «Свято 1-го травня», «День пам'яті Івана Франка»). Під час вивчення цих загальних тем обов'язково треба було долучати місцевий матеріал як ілюстративний [16, 29–30; 34, арк. 39].

Залежності від того, де розташовувалася школа, комплексні програми мали два варіанти: міський та сільський. Тобто визначалися напрями, за якими працювали школи: сільська – в напрямі агрономізації, міська – індустріалізації [2, 22]. Наприклад, I концентр (1–4 класи) сільської школи: комплекси пов'язувалися із сезонними сільськогосподарськими роботами, тому учні мали здобувати практичні знання з природничих предметів, зв'язаних з сільським господарством (у міських школах – з елементами міської промисловості); II концентр (1–3 класи): у сільській школі поглиблювалися здобуті знання, зокрема про недоліки індивідуального сільського господарства порівняно з колективним (у міських школах – поглиблення знань про міську промисловість з орієнтацією на основне виробництво) [3, 186].

Комплексні програми відповідали трьом навчальним семестрам: осінньо-зимовому, зимо-весняному та весняно-літньому. Упродовж

триместру учні вчилися планувати і організувати свою найближчу діяльність; їм визначалося ряд сезонних тем для обов'язкового опрацювання. Триместр закінчувався підведенням підсумків, звітними виставками, проведенням спектаклів, літературно-музичних ранків, вечорів з доповідями, під час яких треба було показати, чого навчилися [16, 27–29; 21, 17–18; 23, арк. 188; 29, арк. 15–19].

Комплексні програми направлялися у школи, а вчителі мали самостійно їх пристосувати до свого регіону, своєї місцевості. Тобто на основі державних програм потрібно було розробити місцеві, наповнивши їх цілком конкретним і докладним місцевим змістом [5, 30].

На II концентрі, коли вивчалися загальнонаукові теми, краєзнавчі елементи вводилися як ілюстрація або для порівняння [16, 24].

«Програма старшого концентру трудової школи, – писав Л. Миловидов, – також передбачає введення краєзнавчих відомостей. Але ці відомості вводяться майже виключно з методичною метою, а саме: краєзнавчий матеріал вводиться лише як наочні об'єкти для засвоєння програми. Ніякого більш-менш самостійного значіння вивчення свого краю на другому концентрі не може мати» [16, 57–58].

До комплексних програм учителі і керівники шкіл ставилися неоднозначно. Більшість учителів виступали проти запровадження комплексних програм. На їхню думку, навчальні предмети не потрібно об'єднувати, зводити матеріал у три колонки і взагалі треба все залишити як було раніше, тобто навчання проводити за предметною системою [1, 55].

Вчителі вважали, що комплексні плани приховують у собі багато недоліків, котрі гальмують піднесення й удосконалення педагогічного процесу, не забезпечують наближення його до потреб життя; розподіл дидактичного матеріалу у програмах у більшості випадків не підходить «ні до життєвих вимог сучасного нашого села, а ні до сил 11-річних дітей» [30, арк. 8]. Розподіл тем в програмі не відповідав порам року, тому програми, вважали вчителі, слід переробити і дидактичний матеріал розподілити так, щоб він відповідав життєвим та природним явищам кожної пори року [30, арк. 9].

Якщо на початку введення комплексних програм учителі з ентузіазмом бралися за розробку робочих планів, комплексів, то згодом, побачивши неузгодженість багатьох позицій, почали говорити, що «... так звана «творча праця» сидить їм (учителям – Л.В.) у печінках» [4, арк. 60].

До серйозних недоліків комплексних програм педагоги відносили:

- неузгодженість матеріалу соціалістичних і профосівських програм (програ-

- мний матеріал профшколи мав бути продовженням матеріалу трудшколи);
- невідповідність матеріалу віковій та розвитку дітей;
- несхожість сільського та міського варіантів;
- неконкретність сільського варіанту програм;
- неузгодженість програм з підручниками [10, арк. 3–5];
- неузгодженість матеріалу I концентру з матеріалом II концентру [25, арк. 117];
- надмірну перевантаженість програм навчальним матеріалом [10, арк. 3–5; 25, арк. 117];
- недостатню підготовленість педагогічних кадрів, а саме незнання виробничих, господарських і соціально-культурних відносин і потреб свого району;
- багатогрупність (декілька груп на одного вчителя), що робило неможливим проведення екскурсій, обстежень, досліджень, без яких комплексна система перетворювалася на «сидячий комплекс»;
- тісноту приміщень при великій кількості учнів, тому заняття доводилося проводити у дві або навіть три зміни, що виключало проведення будь-яких поза-класних занять;
- відсутність відповідного обладнання кабінетів, музеїв, бібліотек та майстерень;
- відсутність в окрузі опорних шкіл, досвід яких переймали б інші школи округи [7, арк. 86].

Тому вчителі вимагали від Держнаукметодкому розробки єдиного стандартного робочого плану для всіх шкіл, який лише частково мав змінюватися на місцях відповідно до місцевих умов. На їхню думку, робочий навчальний план мав охоплювати весь навчально-виховний процес; бути конкретним, чітким і простим; зручним у повсякденному житті [11, арк. 4].

Не звернути увагу на таку громадську думку влада не могла. Тому для термінового перегляду та розробки нових програм Народний комісаріат освіти створив спеціальну Програмову комісію при Держнаукметодкомі для всіх типів навчальних закладів масової школи. У грудні 1928 року Колегія Наркомосвіти поставила перед цією комісією завдання організувати ґрунтовний перегляд, переробку навчальних планів та програм I й II концентрів трудшколи [24, арк. 34].

Комісія працювала напружено, залучивши широку педагогічну громадськість, і вже в кінці лютого 1929 року навчальні плани I та II концентрів були підготовлені та затверджені Пленумом Програмної комісії [9, арк. 89–90].

Які ж зміни зазнав у зміст комплексних

програм? Видані програмні матеріали були продовженням та удосконаленням попередніх. Так, в програмах I концентру всі теми організаційного плану, які передбачалися на початку кожного триместру, усунуто, а замість них подано методичні записки «планування і облік роботи з дітьми»; політтеми залишилися без змін (їх винесено в окремий розділ), але до них додано теми «Міжнародний юнацький день», «Перевибори рад», «Свято навчання»; виробничі теми замінені на нові; кількість тем зменшено, і розподілено на підтеми; у всіх темах переглянуто «актуальне значення» та замінено «цілевою установкою», яка визначала робоче завдання; примітки до тем замінені на пояснення (пояснення подавалися ширші за обсягом у порівнянні з примітками) [28, 4–6].

Що стосується II концентру, то комплексність визначалася згідно з «Програмними матеріалами для 2-го концентру трудових шкіл». Тут, зокрема, зазначалося, що «вся робота кожного року виходила з певного цілевого настановлення, тобто, заведено спеціально стрижневі теми, що цілком пов'язані з сучасними завданнями, з пляном соціалістичної реконструкції СРСР» [27, 2]. Матеріал упродовж року зосереджувався навколо однієї стрижневої теми, що поєднувала в собі декілька тем. Кожна з цих тем містила актуальну проблему соціалістичного будівництва.

Однак і ці навчальні плани та програми були далекі від досконалості. «Програми справляють таке враження, – писав І. Лен, – ніби вступ – це одне, а кожна програма – це щось зовсім інше, ніби кожен упорядник програми розв'язував своє завдання самостійно, ізольовано, без ніякого погодження з упорядниками інших програм; є єдина мета трудової школи, але нема єдиного плану її здійснення [31, 82].

У 1930–1931 навчальному році були видані нові навчальні програми, які дістали назву «комплексно-проектних» [26, 8]. Комплексна тематика нових програм відбивала виконання учнями практичних завдань соціалістичної реконструкції, учасниками якої були самі діти і тому весь програмний матеріал підпорядковувався комплексним темам, а обсяг окремих галузей знань, умінь та навичок визначався практичною потребою розв'язувати конкретне, потрібне завдання. У зв'язку з цим були переглянуті теми комплексів і визначені проектні завдання, пов'язані з комплексами.

Отже, нові програми відрізнялися від програм 1929 року тим, що були спрямовані на забезпечення виконання учнями практичних завдань через активну участь у виробництві та громадсько-політичному житті. Через це до кожної теми (підтеми) додавалися проектні завдання, виконуючи які, діти не лише набували знань та вмінь, а й застосовували їх на практиці.

Комплексно-проектна система навчання зберігалася до 1931–1932 рр., коли вийшли постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (1931) [13, 42–49] та «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» (1932) [13, 57–63], в яких були визначені «корінні недоліки» школи (недостатній обсяг знань, переобтяження навчальним матеріалом, незадовільна підготовка до вищих навчальних закладів, відсутність зв'язку між окремими програмами тощо).

У результаті були підготовлені нові програми для шкіл з точно визначеним обсягом систематизованих знань для кожного року навчання з усіх предметів; розроблена тематика методичних матеріалів на допомогу вчителю; організовано видання книг для вчителів і учнів [8, арк. 145–148].

Починаючи з 1932–1933 рр. основною формою організації навчальної роботи в школах була визнана класно-урочна система навчання за точно визначеним розкладом занять та окресленим колом систематизованих знань [13].

Отже, комплексні навчальні програми, запроваджені в 20–30-х роках ХХ століття у загальноосвітніх навчальних закладах України, були побудовані на одному з провідних принципів – краєзнавчому (вивчення будь-яких явищ та предметів здійснювалося від свого, близького, знайомого та переходило до чужого, далекого, незнайомого – до загального); на основі локальності (використання місцевого матеріалу) і сезонності (відповідність порам року), наступності (продовження попередньої теми в наступній) і концентричності (поширення і поглиблення тем з кожним роком); триколонне розміщення навчального матеріалу «природа», «праця», «суспільство».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автухов И.Г. Программы ГУС'а и массовая школа : опыт построения учебно-производственных планов на основе программ ГУС'а и применения данных программ в массовой школе / И.Г. Автухов, И.Д. Мартыненко. – М. : Госиздат, 1925. – 199 с.
2. Арнаутов В. Радянська трудова школа та її еволюція за 10 років / В. Арнаутов // Радянська освіта. – 1927. – № 11. – С. 16–23.
3. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л.Д. Березівська. – К. : Богданова А.М., 2008. – 406 с.
4. Вимоги сільського вчителя до нового програма // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 9, спр. 470, 194 арк.
5. Волобуїв П. Краєзнавство в трудовій школі / П. Волобуїв, П. Мостовий. – Х. : ДВУ, 1926. – 101 с.
6. Вопросы краеведения в школе / под. ред. В.П. Буданова, И.С. Симонова. – Л. : Брокгауз-Эфрон, 1926. – 172 с.
7. До Наркомосвіти 22/V. – 1928 р. Про здійснення комплексовості в II концентрі трудшкіл // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 8, спр. 534, 165 арк.
8. До Раднаркому УСРР про виконання постанови ЦК ВКП(б) про початкову та середню школу // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 10, спр. 431, 253 арк.
9. Затверджено Пленумом Програмної Комісії 23–24/II–1929 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 6, спр. 8853, 462 арк.
10. Зауваження робітників освіти з округ щодо складання нових програмів для шкіл соціального та профшкіл // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 9, спр. 470, 194 арк.
11. Зауваження т. Мартинова, с. Княжин, Бердичівський округ. Про єдиний робочий план // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 9, спр. 470, 194 арк.
12. Звягинцев Е.А. Родиноведение и локализация в народной школе / Е.А. Звягинцев. – М. : Изд-во журн «Народный учитель», 1919. – 96 с.
13. Керівні матеріали / упоряд. С.В. Бабич, В.О. Вікторов, С.П. Заволока. – К. : Рад. шк., 1962. – 387 с.
14. Концепція краєзнавчої освіти та виховання : (шкільної, позашкільної, вищої педагогічної) / уклад. В.В. Обозний; МОН Укр., Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К. : Наук. світ, 2000. – 47 с.
15. Лень І. Про принципи побудови «Програмних матеріалів для 2-го концентру трудових шкіл» / І. Лень // Шлях освіти. – 1930. – № 3. – С. 78–82.
16. Миловидов Л. Краєзнавство в школі : зміст та методи праці / Л. Миловидов. – Х., 1929. – 148 с.
17. Музиченко О. Що таке нові програми Породника й як за ними працювати? / О. Музиченко // Радянська освіта. – 1924. – № 11–12. – С. 46–64.
18. Мушников В. «Комплексы» и «навыки» / Мушников В. // Педагогическая мысль. – 1924. – № 4–5. – С. 12–18.
19. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 : навч. посібник / О.В. Сухомлинська та ін.; за ред. О.В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – С. 182.
20. Новые программы для единой трудовой школы. – Вып. 1. – М.–П. : Госиздат, 1923. – 142 с.
21. Новые программы единой трудовой школы

- первой ступени I, II, III и IV годы обучения. – Изд. 5-е. – М.–Л. : Госиздат, 1925. – 132 с.
22. Об'яснительная записка к плану и программе преподавания на 1-й ступени единой трудовой школы // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 1, спр. 317, 465 арк.
  23. Об'яснительная записка к программе четвертого года обучения // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 4, спр. 352, 242 арк.
  24. Про розгортання кампанії по обговоренню програмових питань масової школи // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 6, спр. 8853, 462 арк.
  25. Програми треба змінити // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 9, спр. 470, 194 арк.
  26. Програми школи загального навчання на селі (1–4 групи) / Наркомос УСРР, Наукметод сектор. – Х. : Народний учитель, 1930. – 221 с.
  27. Програмні матеріали для 2-го концентру трудових шкіл / Наркомос УСРР, ДНМК, Сек. соцвих. – Х. : Народний учитель, 1929. – 279 с.
  28. Програмні матеріали для трудшкіл 1-го концентру / Наркомос УСРР, ДНМК, Сек. соцвих. – Х. : Народний учитель, 1929. – 320 с.
  29. Проект комплексной программы для 1–4-летней школы приморского города // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 4, спр. 352, 242 арк.
  30. Редакція газети «Народний учитель». До побудування програми для I концентру // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 9, спр. 470, 194 арк.
  31. Соколов А. Программы ГУС'а и проблема комплексности в преподавании / А. Соколов // Вестник просвещения. – 1924. – № 1. – С. 30–45.
  32. Соколянський І. Організація педагогічного процесу за комплексовою системою, методика й методична техніка / І. Соколянський // Радянська освіта. – 1926. – № 1. – С. 11–16.
  33. Таран В. Ще про комплексову систему / В. Таран // Шлях освіти. – 1926. – № 3. – С. 36–43.
  34. Тематика комплексів для I концентру трудшколи // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 6, спр. 8853, 462 арк.
  35. Толстов С. Введение в советское краеведение / С. Толстов. – М.–Л. : Соцэкгиз, 1932. – 159 с.
  36. Трудовая школа. Положение о Единой Трудовой Школе Социалистической Советской Республики // ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 1, спр. 26, 84 арк.